

Utjecaj političko-teritorijalne organizacije Hrvatske na lokaciju uslužnih i proizvodnih djelatnosti

Aleksandar Toskić*

Političko-teritorijalna organizacija Hrvatske od 60-ih do 90-ih godina temeljila se na stotinjak relativno velikih općina kao samostalnih političkih i ekonomskih jedinica. Taj relativno stabilni oblik političko-teritorijalne organizacije poznat pod nazivom "komunalni sistem" u tih tridesetak godina značajno je utjecao na prostorne procese i strukture u Hrvatskoj. Cilj ovog članka je istražiti i objasniti utjecaj komunalnog sistema na lokaciju industrije i uslužnih djelatnosti. Razmatran je i potencijalni utjecaj nove političko-teritorijalne organizacije uvedene 1993. godine na lokaciju ekonomskih djelatnosti.

Cljučne riječi: političko-teritorijalna organizacija, komunalni sistem, lokacija, proizvodne i uslužne djelatnosti, Hrvatska

Influence of the political-territorial organisation of Croatia on the location of service and industrial activities

Political-territorial organisation of Croatia between 60's and 90's was based on about a hundred relatively big communes as very independent political and economic units. That relatively stable political-territorial organisation was known under the name of communal system and in thirty years significantly affected the spatial processes and structures in Croatia. The aim of this article is to research and explain the effect of the communal system on the location of the industry and service activities. The paper also takes into consideration the potential effect of the new political-territorial organisation on the location of the economic activities.

Key words: political-territorial organisation, communal system, location, industry and service activities, Croatia

UVOD

Od pedesetih godina razvoj Hrvatske bio je obilježen intenzivnim procesom urbanizacije koji je bio potaknut poslijeratnom industrijalizacijom. Proces urbanizacije doveo je do složenih gospodarskih, demografskih, funkcionalnih i prostornih posljedica: s jedne strane, uvjetovao je snažan porast stanovnika gradova, pridonio njihovom teritorijalnom širenju i funkcionalnom značenju, a s druge strane, pridonio je socijalno-ekonomskoj preobrazbi ruralnih naselja i njihovom uključivanju u prigrad-

* Dr. sc. Aleksandar Toskić, viši asistent, Geografski odsjek PMF-a, Marulićev trg 19, 10.000 Zagreb, Hrvatska / Croatia

ske urbanizirane zone (Sić, 1976.). Istovremeno u Hrvatskoj se uspostavlja karakteristični oblik političko-teritorijalne organizacije, koji se temelji na općini kao osnovnoj političkoj i ekonomskoj jedinici. Taj stabilni oblik političko-teritorijalne organizacije poznat pod nazivom komunalni sistem u tridesetak godina postojanja nije pretrpio gotovo nikakve značajnije izmjene, a jedan je od čimbenika koji su značajno utjecali na prostorne strukture i procese što je rezultiralo karakterističnim geografskim posljedicama. U tom smislu posebice valja istaknuti utjecaj koji je komunalni sistem imao na lokaciju ekonomskih djelatnosti, a time i na oblikovanju osnovnih obilježja prostorne organizacije poglavito proizvodnih i uslužnih djelatnosti.

Prema tome, osnovni cilj ovog članka je istražiti i objasniti utjecaj komunalnog sistema na lokaciju ekonomskih djelatnosti Hrvatske.

U tom smislu primijenjen je proces objašnjavanja (znanstvena metoda) koji polazi od općih načela prema činjenicama, odnosno od cjeline prema dijelovima. Dakle, deduktivnom metodom (Harvey, 1969) koja je obuhvatila uočavanje problema (percepcija), stvaranje opće predodžbe realnog svijeta, te njezina formalnog oblika izraženog u modelu (a priori model) na temelju čega je donesena osnovna hipoteza koja je u radu verificirana te su postavljene određene zakonitosti i teorije i njihovo objašnjenje.

Pri uočavanju problema i postavljanju hipoteze valja istaknuti i ulogu savjetovanja relevantne znanstvene literature iz tog područja.

U našoj znanstvenoj i stručnoj geografskoj literaturi gotovo uopće nema radova koji detaljnije razrađuju utjecaj komunalnog sistema na lokaciju ekonomskih djelatnosti. Tek se u nekim radovima daju osnovne naznake značenja koje je tadašnji sustav političko-teritorijalne organizacije imao na razvoj ekonomskih djelatnosti (Vresk, 1988; Vresk, 1992; Malić, Stiperski, 1993).

U stranoj je literaturi, pak, prisutan veći broj radova o utjecaju političko-teritorijalne organizacije na razvoj urbanog sistema, a time i na funkcionalnu organizaciju (Van der Haegen, 1982; Bourne, Sinclair, Dziewonski, 1984; Friedmann, 1978 i dr.). U novijim radovima zamjetna je pojava radova iz bivših socijalističkih zemalja u kojima se odvijaju promjene političko-teritorijalne organizacije (Bugarska, Mađarska), a koji se bave problematikom političko-teritorijalne organizacije i njezinom ulogom u urbanom i regionalnom razvoju (Beluszky, Timar, 1992; Koulov, 1992.). Tako Koulov (1992.) posebice ističe da je u Bugarskoj u socijalističkom sustavu na svim razinama političko-teritorijalnih jedinica bila *"karakteristična povezanost države, partije, ekonomije i društva u cjelini koja je omogućila centrima političko-teritorijalne organizacije potpunu kontrolu nad teritorijalnom raspodjelom ulaganja, roba i usluga u odgovarajućoj političko-teritorijalnoj jedinici."* Kao posljedicu takvog sustava političko-teritorijalne organizacije on navodi *"prekomjernu koncentraciju kapitala i društvenih struktura u administrativnim centrima."*

Osim spomenutih radova mogu se još navesti radovi španjolskih geografa u kojima se naglašava značenje odnosa političko-teritorijalne i funkcionalne organizacije prostora (Sanchez, 1997), te utjecaj decentralizacije u sustavu političko-teritorijalne organizacije na urbani sistem Španjolske (Ledo, 1986).

U radu je primijenjena metoda tematskoga kartografskog predočivanja prostornih pojava i procesa. Primjenu ove metode znatno je olakšala upotreba računala i GIS-a. Naime, pomoću programa ARC INFO 3.5 stvorena je prostorna baza podataka

prema novim i starim političko-teritorijalnim jedinicama i njihovim centrima, koja je bitno ubrzala i olakšala primjenu tih metoda u različitim prostornim analizama, a omogućila je kartografsku obradu i prikazivanje tih podataka odgovarajućim tematskim kartama (kartogramima). Pored toga, obrada tabličnih podataka napravljena je uz pomoć adekvatnih računalnih programa (EXCEL).

Nova političko-teritorijalna organizacija koja je uvedena početkom 1993. godine još je u razdoblju stabilizacije (najnovije promjene izvršene su 1997. godine) i njen utjecaj na prostorne strukture i procese tek možemo pokušati predvidjeti. U tom smislu su u drugom dijelu ovog rada ukratko razmatrani potencijalni utjecaji nove političko-teritorijalne organizacije na lokaciju ekonomskih djelatnosti.

UTJECAJ KOMUNALNOG SISTEMA NA LOKACIJU USLUŽNIH I PROIZVODNIH DJELATNOSTI

Bivši je komunalni sistem bio utemeljen na relativno velikim općinama kao osnovnim političko-teritorijalnim jedinicama te na njihovom visokom stupnju političke i ekonomske samostalnosti. Takav decentralizirani oblik političko-teritorijalne organizacije (decentralizirani etatizam - Tomac, 1990), s naglašenom komponentom političkog i ekonomskog odlučivanja (centralizacija u okviru općina) imao je za posljedicu stvaranje *malih država u državi* (Tomac, 1990). Tijekom tridesetogodišnjeg razdoblja funkcioniranja komunalnog sistema, općine postaju zatvorene političke i ekonomske cjeline. Svaka je općina u tom razdoblju dominacije društvenog (općinskog) vlasništva i netržišne ekonomije stvorila svoje zaokružene općinske ekonomije. Općina je, dakle, bila vlasnik cjelokupnih ekonomskih potencijala (poduzeća) stvarajući čak svoja "općinska poduzeća" koja na svom lokalnom području nisu imala gotovo nikakvu konkurenciju. To je dovelo do stvaranja stotinjak zatvorenih tržišta, odnosno stotinjak "država u državi" koje su unutar sebe bile centralistički organizirane. Prema tome, općina je, u skladu s tadašnjim samoupravnim socijalističkim sustavom gdje je postojala svojevrsna kombinacija planski dirigitirane i tržišne ekonomije, bila osnovna politička i ekonomska jedinica. Valja naglasiti da su elementi tržišne ekonomije bili daleko zastupljeniji u općinama u kojima su centri općina veći gradovi i općinama u njihovoj okolini, dok su zatvorena tržišta bila karakteristika nerazvijenih općina s manjim općinskim centrima gdje je povezanost političkog i ekonomskog odlučivanja bila izraženija.

Može se reći da je, u geografskom smislu, vrlo značajno kako je takav oblik političko-teritorijalne organizacije utjecao na prostorne pojave i procese. Poznato je da političko-teritorijalna organizacija može poticajno djelovati na razvoj naselja koji su ujedno centri političko-teritorijalne organizacije. Dakle, svaka političko-teritorijalna jedinica ima svoj centar koji zbog niza čimbenika dobija poseban privilegirani položaj te su tadašnji općinski centri prednjačili dinamikom ekonomskog razvoja u odnosu na ostale dijelove općine.

U komunalnom sistemu taj se utjecaj komunalnog sistema na lokaciju ekonomskih djelatnosti manifestirao na tri načina: neposredno (institucionalizacijom državnih organa u centrima općina), posredno (aspekt lančanih veza i proces kružne kumulativne kauzalnosti) i putem sistema odlučivanja.

Teritorijalni se aspekt državne vlasti ili samouprave organizira putem razmještaja određenih državnih institucija u prostoru. Te su institucije smještene u naseljima - centrima političko-teritorijalnih jedinica. Na taj se način zapošljava određeni broj ljudi u organima državne vlasti u općinskim centrima (općinski organi uprave, općinski sudovi i sl.) što se odražava na njihovo centralnomjesno značenje. Prema tome, neposredni se utjecaj komunalnog sistema na lokaciju ekonomskih djelatnosti očituje u institucionalizaciji određenih državnih djelatnosti što pridonosi razvoju tih naselja i njihovu funkcionalom značenju.

S druge strane, smještaj navedenih djelatnosti u centrima općina i zapošljavanje određenog broja ljudi u njima nužno nameće potrebu izgradnje određene infrastrukture za potrebe tih ljudi, osiguranja opskrbe, prometne povezanosti, rekreacije, odmora i sl. To opet dovodi do daljnjeg zapošljavanja ljudi u drugim uslužnim djelatnostima (posredni utjecaj). Razvoj uslužnih djelatnosti i jačanje tržišta dovodi nužno do privlačenja proizvodnih djelatnosti u centre općina koji privlače radnu snagu, ali i potiču razvoj novih uslužnih djelatnosti. Dakle, prednosti koje donosi komunalni sistem centrima općina (gradovima) moramo promatrati i kroz aspekt lančanih veza (određene uslužne djelatnosti privlače proizvodne i obrnuto). Prema tome, radi se o kumulativnom procesu koji potiče koncentraciju djelatnosti i ljudi u općinskim centrima (proces kružne kumulativne kauzalnosti). Takav se proces odražava kroz polarizirani razvoj gdje su centri polarizacije ujedno i centri općina.

Sistem političkog i ekonomskog odlučivanja bio je, također, vrlo značajan čimbenik koji je poticao razvoj općinskih centara. Ta je sprega političkog i ekonomskog odlučivanja baš specifična za komunalni sistem, a posebice je izražena kroz dominaciju u odlučivanju izvršnih organa općine (općinska izvršna vijeća). Odluka o lokaciji određenih industrijskih i drugih djelatnosti donosila se, dakle, u centrima općina pod utjecajem uskog kruga ljudi pri čemu je često dolazilo do favoriziranja lokacije u općinskim centrima. Takav je specifični sistem odlučivanja stvorio u stvari stotinjak zatvorenih tržišta, malih "država", a svaka je općina nastojala organizirati vlastito zaokruženo gospodarstvo. Dakle, lokacija je određenih djelatnosti manje bila uvjetovana zakonima tržišta, već je više bila plod političkog i ekonomskog odlučivanja u centrima općina koji su zahvaljujući tako koncipiranom i objedinjenom sistemu odlučivanja, imali povlaštenu položaj što je imalo specifične geografske posljedice. Te su posljedice izražene, kako je već napomenuto, kroz koncentraciju uslužnih i proizvodnih djelatnosti u općinskim centrima.

Uslužne djelatnosti. Uslužne su djelatnosti namijenjene kako potrebama vlastitog stanovništva naselja tako i potrebama stanovništva okolnog prostora (prostora općine). Smještaj osnovnih funkcija državne vlasti u centrima općina, što privlači i druge uslužne funkcije (kumulativni učinak) te sistem odlučivanja presudno su utjecali na koncentraciju uslužnih djelatnosti u općinske centre. Tako P. Novosel-Žic (1987:108) navodi da "*upravno-politička funkcija Krka uvjetuje intenzivniji razvoj ostalih funkcija, posebice trgovačke, zdravstvene i prosvjetne.*" Zavisno od broja i vrsta centralnih funkcija općinska središta većinom opslužuju prostor općine, ali i šira područja te su općinski centri većinom naselja II. i III. stupnja centraliteta (prema katalogu centralnih

funkcija). S obzirom na povlaštenu položaj koji su općinski centri imali u okviru komunalnog sistema, u njima dolazi do koncentracije uslužnih djelatnosti čime ovi centri dobivaju posebno mjesto u centralnomjlesnoj organizaciji Hrvatske, što je od bitnog značenja za razvoj urbanog sistema Hrvatske.

Tab. 1: Udjel zaposlenih u tercijarnim djelatnostima općinskog centra u ukupnom aktivnom stanovništvu u tercijarnim djelatnostima općine 1991. g.

Općina	% zaposl. u terc. djel. opć. centra	Općina	% zaposl. u terc. djel. opć. centra
Zagreb	87.86	Metković	61.77
B.Manastir	36.17	Našice	43.76
Benkovac	40.76	Nova Gradiška	38.03
Biograd	36.81	Novi Marof	36.18
Bjelovar	66.38	Novska	44.02
Brač	40.72	Ogulin	61.31
Buje	13.60	Omiš	39.97
Cres-Lošinj	62.30	Opatija	56.25
Crikvenica	44.53	Orahovica	54.21
Čakovec	43.06	Osijek	89.24
Čazma	68.26	Otočac	37.05
Daruvar	57.65	Pag	44.60
Delnice	47.44	Pakrac	44.73
Donji Miholjac	70.80	Pazin	58.49
Drnš	40.51	Petrinja	73.66
Dubrovnik	73.01	Ploče	93.57
Duga Resa	38.69	Poreč	66.28
Dugo Selo	29.19	Požega	54.36
Dvor	41.69	Pula	85.15
Đakovo	56.88	Rab	37.96
Đurđevac	36.29	Rijeka	90.43
Garešnica	41.02	Rovinj	81.56
Glina	66.45	Senj	68.87
Gospić	63.71	Sinj	42.75
Gračac	40.45	Sisak	82.30
Grubišno Polje	36.88	Slatina	67.29
Hrvatska Kostajnica	32.69	Slavonski Brod	66.05
Hvar	42.35	Slunj	19.68
Imotski	45.88	Solin	32.83
Ivanec	22.38	Split	99.21
Ivanić-Grad	48.37	Sveti Ivan Zelina	20.13
Jastrebarsko	33.60	Šibenik	70.83
Karlovac	84.58	Trogir	60.84
Knin	67.17	Valpovo	42.61
Koprivnica	70.19	Varaždin	79.30
Korčula	35.74	Vinkovci	65.19
Krapina	40.93	Virovitica	71.95
Križevci	55.59	Vrbovsko	35.42
Krk	34.25	Vukovar	60.47
Kutina	62.94	Zabok	31.38
Labin	50.17	Zadar	73.88
Ludbreg	48.07	Županja	47.47
Makarska	54.53	Ukupno	68.31

Izvor: Prostorna baza podataka napravljena na osnovi podataka o stanovništvu prema naseljima 1991. g. Državnog zavoda za statistiku, Zagreb, 1998.

Tab. 2: Udjel poduzeća u tercijarnim djelatnostima općinskog centra u ukupnom broju poduzeća u tercijarnim djelatnostima općine 1991. g.

Općina	Udjel poduzeća u terc. dj. centra opć. u uk. broju poduzeća terc. općine	Općina	Udjel poduzeća u terc. djel. centra opć. u uk. broju poduzeća terc. općine
Zagreb	83.98	Našice	46.56
B. Manastir	36.48	Nova Gradiška	41.87
Benkovac	46.84	Novi Marof	38.16
Biograd	59.20	Novska	48.95
Bjelovar	64.32	Obrovac	67.05
Brač	44.23	Ogulin	67.12
Buže	22.76	Omiš	47.47
Buzet	79.07	Opatija	57.10
Cres-Lošinj	60.34	Orahovica	60.87
Crikvenica	53.15	Osijek	83.19
Čabar	65.33	Otočac	50.98
Čakovec	39.11	Ozalj	48.03
Čazma	48.35	Pag	59.81
Daruvar	53.74	Pakrac	53.51
Delnice	47.43	Pazin	74.44
Donja Stubica	45.40	Petrijnja	59.17
Donji Lapac	56.79	Ploče	71.59
Donji Miholjac	51.43	Poreč	72.37
Dрниš	50.00	Požega	45.42
Dubrovnik	70.88	Pregrada	58.12
Duga Resa	58.59	Pula	79.65
Dugo Selo	58.85	Rab	63.11
Dvor	43.27	Rijeka	87.80
Đakovo	54.19	Rovinj	78.84
Đurđevac	36.05	Senj	82.83
Garešnica	43.23	Sinj	54.64
Glina	50.76	Sisak	60.62
Gospić	65.36	Slatina	44.33
Gračac	67.09	Slavonski Brod	67.66
Grubišno Polje	50.00	Slunj	52.21
Hrvatska Kostajnica	55.47	Solin	57.36
Hvar	48.60	Split	93.39
Imotski	48.40	Sveti Ivan Zelina	49.25
Ivanec	41.22	Šibenik	58.30
Ivanić-Grad	50.21	Korenica	57.69
Jastrebarsko	39.64	Trogir	65.91
Karlovac	85.18	Valpovo	41.35
Kaštela	31.73	Varaždin	73.03
Klanjec	48.18	Vinkovci	55.97
Knin	62.50	Virovitica	55.98
Koprivnica	50.46	Vjs	70.59
Korčula	38.16	Vojnić	75.31
Krapina	72.96	Vrbovec	53.40
Križevci	62.88	Vrbovsko	65.06
Krk	45.33	Vrginmost	38.22
Kutina	49.28	Vrgorac	67.42
Labin	67.08	Vukovar	51.92
Lastovo	94.12	Zabok	51.08
Ludbreg	46.61	Zadar	68.57
Makarska	62.50	Zlatar	28.85
Metković	69.67	Županja	52.50
		HRVATSKA	67.23

Izvor: Prostorna baza podataka napravljena na osnovi podataka o poslovnim subjektima prema naseljima 1991. g. Državnog zavoda za statistiku, Zagreb, 1998.

Analizu prostornog razmještaja uslužnih djelatnosti provest ćemo pomoću dva pokazatelja: udjela zaposlenih u uslužnim djelatnostima općinskog centra u ukupnom aktivnom stanovništvu u uslužnim djelatnostima općine i udjela poduzeća uslužnog sektora centra općine u ukupnom broju poduzeća u općini.¹ Valja naglasiti da su korišteni podaci o broju zaposlenih u uslužnim djelatnostima u centrima općina prema mjestu rada za 85 od ukupno 102 općinska centra budući da smo raspolagali samo podacima o zaposlenima u uslužnim djelatnostima po centrima općina koji su ujedno po modelu izdvajanja M. Vreska gradovi (Vresk, 1992).

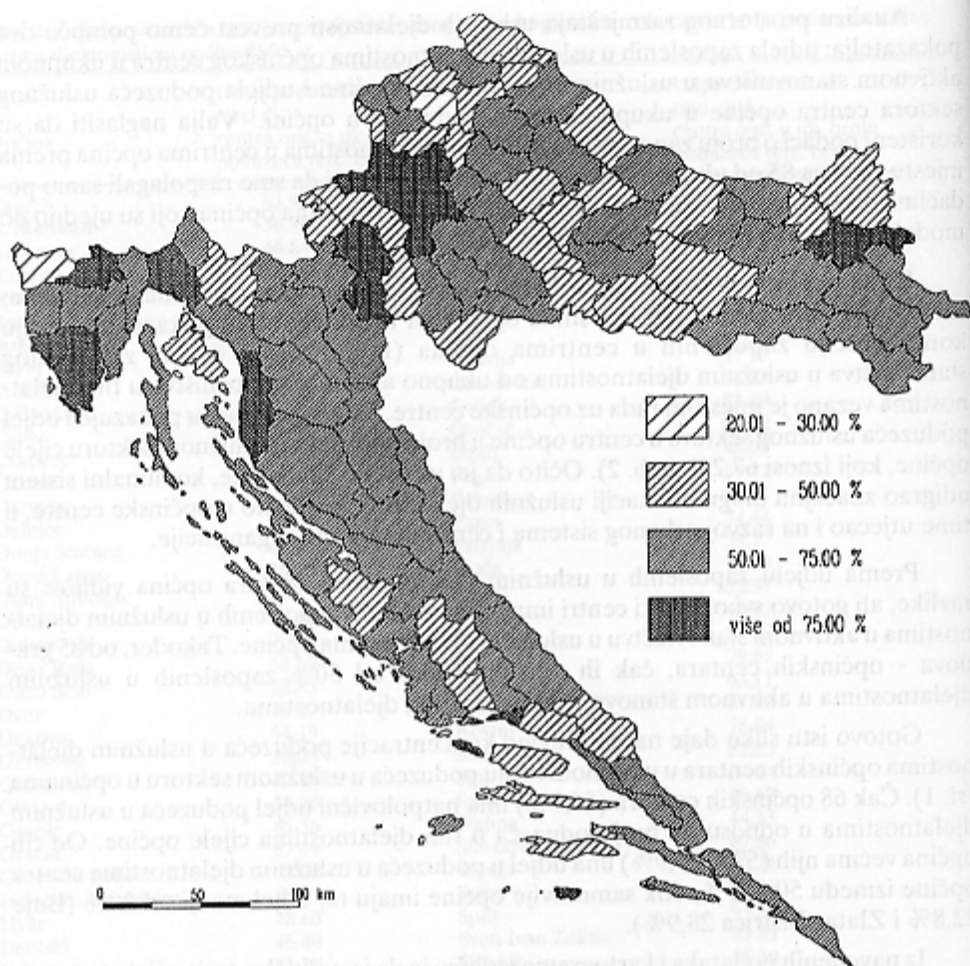
Udjel zaposlenih u uslužnim djelatnostima u općinskim centrima u aktivnom stanovništvu u uslužnim djelatnostima općine na razini Hrvatske pokazuje izrazitiju koncentraciju zaposlenih u centrima općina (tab. 1). Čak 68,3% zaposlenog stanovništva u uslužnim djelatnostima od ukupno aktivnog stanovništva u tim djelatnostima vezano je mjestom rada uz općinske centre. Tu koncentraciju pokazuje i udjel poduzeća uslužnog sektora u centru općine u broju poduzeća u uslužnom sektoru cijele općine, koji iznosi 67,2% (tab. 2). Očito da je, uz ostale čimbenike, komunalni sistem odigrao značajnu ulogu u lokaciji uslužnih djelatnosti, poglavito u općinske centre, a time utjecao i na razvoj urbanog sistema i centralnomjesne organizacije.

Prema udjelu zaposlenih u uslužnim djelatnostima centara općina vidljive su razlike, ali gotovo svi općinski centri imaju više od 30% zaposlenih u uslužnim djelatnostima u aktivnom stanovništvu u uslužnim djelatnostima općine. Također, od 85 gradova - općinskih centara, čak ih 42 bilježi više od 50% zaposlenih u uslužnim djelatnostima u aktivnom stanovništvu u uslužnim djelatnostima.

Gotovo istu sliku daje nam i pregled koncentracije poduzeća u uslužnim djelatnostima općinskih centara u ukupnom broju poduzeća u uslužnom sektoru u općinama (sl. 1). Čak 68 općinskih centara (66,7%) ima natpolovični udjel poduzeća u uslužnim djelatnostima u odnosu na broj poduzeća u tim djelatnostima cijele općine. Od tih općina većina njih (57 ili 55,9%) ima udjel u poduzeća u uslužnim djelatnostima centra općine između 50 i 75%, dok samo dvije općine imaju taj udjel manji od 30% (Buje 22,8% i Zlatar Bistrica 28,9%).

Iz navedenih podataka i kartograma vidljivo je da je političko-teritorijalna organizacija u kojoj je osnovna politička i ekonomska jedinica bila općina utjecala na lokaciju uslužnih djelatnosti u centrima općina koji zahvaljujući razvoju tih, ali i proizvodnih djelatnosti, postaju spontani centri polariziranog razvoja.

Proizvodne djelatnosti. Koncentraciju uslužnih djelatnosti pratio je i porast funkcije proizvodnje materijalnih dobara u centrima općina. Budući da su općine bile vrlo samostalne ekonomske i političke jedinice, svaka je od njih nastojala stvoriti vlastitu materijalnu bazu, svoje vlastito gospodarstvo. U tom smislu bio je vrlo bitan aspekt materijalne proizvodnje i njezine lokacije. S obzirom na favorizirani položaj općinskih centara koji je bio uvjetovan samim sistemom političkog i ekonomskog odlučivanja, došlo je, ne poštujući toliko ekonomske zakonitosti, do smještaja proizvodnih djelatnosti u te centre. Odluke o lokaciji industrije donosile su se u centrima općina pri čemu su centri općina imali povlašteni položaj. Taj je aspekt ekonomskog odlučivanja stvorio vrlo značajne pretpostavke za dominantni položaj općinskih centara unutar općine kao ekonomske jedinice, odnosno poticajno je djelovao na razvoj tih centara. Takve se inicijalne prednosti koje dobivaju općinski centri putem sistema ekonomskog odlučivanja

Sl. 1: Udjel poduzeća u terciarnim djelatnostima općinskih centara u ukupnom broju poduzeća u terciarnim djelatnostima općina 1991. g.

Fig. 1: The share of the firms in service activities of the commune centres in the total number of firms in service activities of the communes 1991

još više umnožavaju jer proizvodne djelatnosti, na osnovi lančanih veza, privlače i druge proizvodne djelatnosti, ali i uslužne. Dakle, na osnovi principa kružne kumulativne kauzalnosti još se više potencira značenje općinskih centara koji postaju spontani centri polarizacije na razini općina.

Kao pokazatelji utjecaja koji je komunalni sistem imao na lokaciju proizvodnih djelatnosti, a samim tim i na razvoj gradova i urbanog sistema Hrvatske, poslužit će, kao i kod uslužnih djelatnosti, dva pokazatelja: udjel zaposlenih u industriji u centrima općina u ukupnom aktivnom stanovništvu u industriji općina i udjel poduzeća u industriji centara općina u ukupnom broju poduzeća u industriji općina 1991. godine.

Koncentracija zaposlenih u industriji centara općina u odnosu na aktivno stanovništvo u industriji općine vidljiva je iz tablice 3.² U Hrvatskoj je čak 71,68% ukupnog stanovništva u industriji zaposleno u industriji općinskih centara, dok je još veća koncentracija uočljiva iz prostornog razmještaja poduzeća u industriji općina (tab. 4, sl. 2). Tako je čak 3/4 poduzeća u industriji u Hrvatskoj 1991. godine bilo smješteno u centrima općina (75,3%). Dakle, vidi se da je stupnj koncentracije industrije u općinskim centrima nešto veći nego kod uslužnih djelatnosti, a i razlike među općinama su nešto veće.

Tab. 3: Udjel zaposlenih u industriji općinskog centra u ukupnom broju zaposlenih u industriji općine 1991. g.

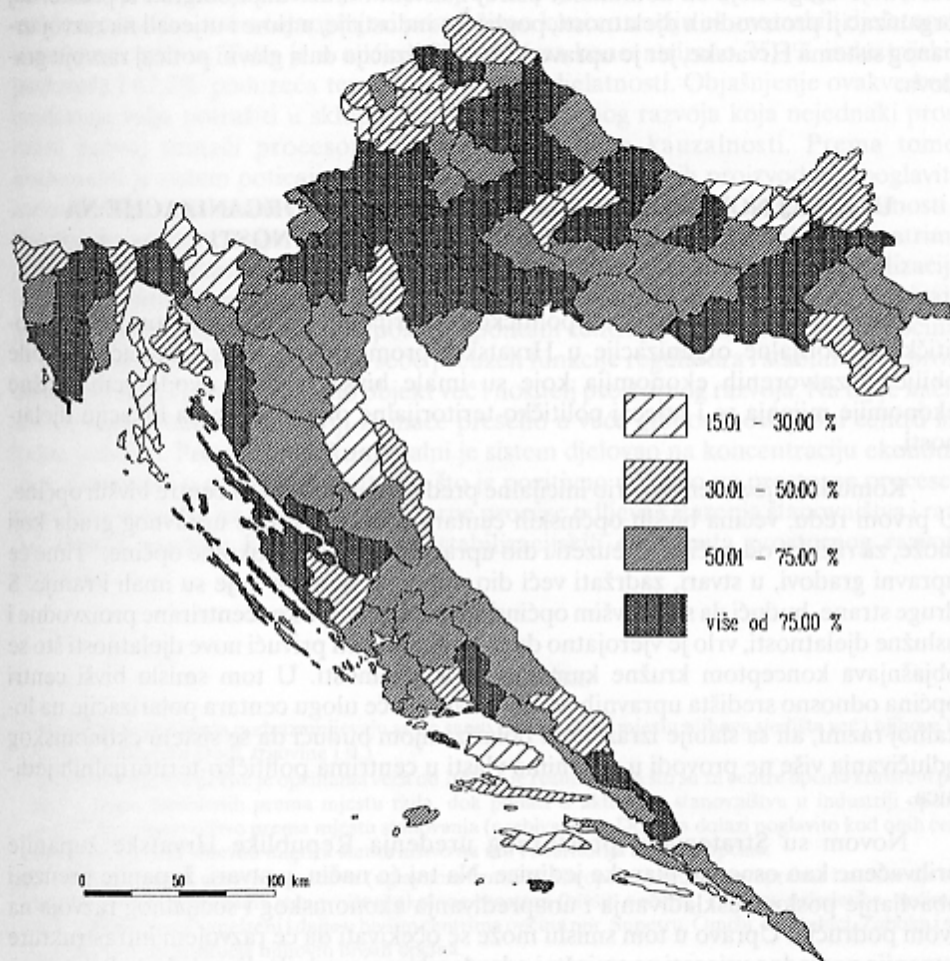
Općina	% zaposlenih u industriji opć. centra	Općina	% zaposlenih u industriji opć. centra
Zagreb	90.86	Metković	62.54
B. Manastir	53.33	Našice	33.17
Benkovac	24.83	Nova Gradiška	62.94
Biograd	42.56	Novi Marof	51.52
Bjelovar	82.10	Novska	66.52
Brač	4.28	Ogulin	51.47
Buje	35.31	Omiš	39.93
Cres-Lošinj	48.43	Opatija	23.74
Crikvenica	12.62	Orahovica	80.83
Čakovec	56.13	Osijek	95.68
Čazma	63.67	Otočac	52.90
Daruvar	69.65	Pag	80.00
Delnice	18.20	Pakrac	53.32
Donji Miholjac	56.99	Pazin	80.60
Drniš	46.83	Petrinja	64.92
Dubrovnik	77.48	Ploče	103.07
Duga Resa	47.45	Poreč	48.95
Dugo Selo	57.47	Požega	72.04
Dvor	18.99	Pula	92.65
Đakovo	77.22	Rab	46.34
Đurđevac	46.63	Rijeka	92.80
Garešnica	53.92	Rovinj	69.80
Glina	78.74	Senj	79.93
Gospić	31.23	Sinj	51.41
Gračac	71.27	Sisak	111.02
Grubišno Polje	43.20	Slatina	68.54
Hrvatska Kostajnica	60.62	Slavonski Brod	76.40
Hvar	7.94	Slunj	28.69
Imotski	62.27	Solin	51.58
Ivanec	46.26	Split	108.60
Ivanić-Grad	46.48	Sveti Ivan Zelina	60.40
Jastrebarsko	32.51	Šibenik	85.72
Karlovac	105.63	Trogir	86.78
Knin	69.14	Valpovo	3.98
Koprivnica	93.90	Varaždin	96.41
Korčula	19.56	Vinkovci	78.54
Krapina	40.22	Virovitica	93.21
Križevci	67.31	Vrhovsko	75.19
Krk	17.54	Vukovar	77.09
Kutina	85.48	Zabok	32.61
Labin	21.99	Zadar	86.45
Ludbreg	94.41	Županja	56.97
Makarska	94.28	Ukupno	71.68

Izvor: Prostorna baza podataka napravljena na osnovi podataka o stanovništvu prema naseljima 1991. g. Državnog zavoda za statistiku, Zagreb, 1998.

Tab. 4: Udjel poduzeća u industriji općinskog centra u ukupnom broju poduzeća u industriji općine 1991. g.

Općina	Udjel poduzeća u ind. u uk.broju poduzeća ind. općine	Općina	Udjel poduzeća u ind. u uk. broju poduzeća u ind. općine
Zagreb	82.36	Našice	63.64
B. Manastir	41.18	Nova Gradiška	69.70
Benkovac	37.50	Novi Marof	40.00
Biograd	85.71	Novska	88.89
Bjelovar	89.13	Obrovac	100.00
Brač	16.67	Ogulin	57.14
Buže	40.00	Omiš	57.89
Buzet	85.71	Opatija	31.25
Cres-Lošinj	20.00	Orahovica	88.89
Crikvenica	60.00	Osijek	82.83
Čabar	25.00	Otočac	75.00
Čakovec	40.00	Ozalj	66.67
Čazma	87.50	Pag	100.00
Daruvar	82.35	Pakrac	60.00
Delnice	25.00	Pazin	84.21
Donja Stubica	36.36	Petrinja	87.50
Donji Lapac	38.46	Ploče	71.43
Donji Miholjac	25.00	Poreč	52.63
Drniš	66.67	Požega	60.47
Dubrovnik	60.00	Pregrada	45.45
Duga Resa	88.89	Pula	85.71
Dugo Selo	73.68	Rab	100.00
Dvor	60.00	Rijeka	83.17
Đakovo	90.91	Rovinj	88.24
Đurđevac	55.56	Senj	100.00
Garešnica	50.00	Sinj	67.74
Glina	90.00	Sisak	82.76
Gospić	68.75	Slatina	71.43
Gračac	75.00	Slavonski Brod	84.88
Grubišno Polje	42.86	Slunj	71.43
Hrvatska Kostajnica	90.00	Solin	80.00
Hvar	50.00	Split	94.35
Imotski	50.00	Sveti Ivan Zelina	72.22
Ivanec	43.48	Šibenik	62.86
Ivanić-Grad	76.47	Korenica	25.00
Jastrebarsko	76.92	Trogir	72.22
Karlovac	92.45	Valpovo	22.22
Kaštel	41.18	Varaždin	91.51
Klanjec	16.67	Vinkovci	73.68
Knin	75.00	Virovitica	100.00
Koprivnica	77.78	Vis	75.00
Korčula	20.00	Vojnić	75.00
Krapina	73.91	Vrbovec	54.55
Križevci	83.33	Vrbovsko	60.00
Krk	40.00	Vrginmost	33.33
Kutina	64.29	Vrgorac	100.00
Labin	57.89	Vukovar	53.33
Lastovo	100.00	Zabok	34.62
Ludbreg	73.91	Zadar	78.57
Makarska	69.23	Zlatar	33.33
Metković	85.19	Županja	50.00
		HRVATSKA	75.30

Izvor: Prostorna baza podataka napravljena na osnovi podataka o poslovnim subjektima prema naseljima 1991. g. Državnog zavoda za statistiku, Zagreb, 1998.

Sl. 2. Udjel poduzeća u industriji općinskih centara u ukupnom broju poduzeća u industriji općina 1991. g.

Fig. 2. The share of the firms in industry of the commune centres in the total number of firms in industry of the communes 1991

Kod razmještaja industrije po općinama valja naglasiti da je dosta veliki broj općinskih centara u kojima je koncentrirano više od 75% industrijskih poduzeća pojedinih općina. U Hrvatskoj takvih je općina čak 37 (36,3%), dok je čak u 73 općinska centra koncentracije industrijskih poduzeća veći od 50%. Posebice se brojem općinskih središta s izrazitom koncentracijom industrijskih poduzeća odlikuje zagrebačka makroregija.

Prema tome, evidentno je da u prostornoj organizaciji proizvodnih djelatnosti, od kojih je industrija najznačajniji segment, posebno istaknuto mjesto zauzimaju općinski centri. Takva prostorna koncentracija industrije u općinskim centrima zasigurno potvrđuje ulogu koju su komunalni ustroj i sistem odlučivanja odigrali u prostornoj organizaciji proizvodnih djelatnosti, poglavito industrije, a time i utjecali na razvoj urbanog sistema Hrvatske, jer je upravo industrijalizacija dala glavni poticaj razvoju gradova.

UTJECAJ NOVE POLITIČKO-TERITORIJALNE ORGANIZACIJE NA LOKACIJU EKONOMSKIH DJELATNOSTI

Budući da su bitne odrednice političko-teritorijalnih jedinica u novom sustavu političko-teritorijalne organizacije u Hrvatskoj promijenjene jer su jedinice izgubile obilježja zatvorenih ekonomija koje su imale bivše općine, uvođenjem tržišne ekonomije mijenja se i utjecaj političko-teritorijalne organizacije na lokaciju djelatnosti.

Komunalni je sistem stvorio inicijalne prednosti u razvoju za centre bivših općina. U prvom redu, većina bivših općinskih centara dobila je status upravnog grada koji može, za razliku od općina, preuzeti i dio upravnih poslova za okolne općine.³ Time će upravni gradovi, u stvari, zadržati veći dio upravnih poslova koje su imali i ranije. S druge strane, budući da su u bivšim općinskim centrima već koncentrirane proizvodne i uslužne djelatnosti, vrlo je vjerojatno da će te djelatnosti privući nove djelatnosti što se objašnjava konceptom kružne kumulativne kauzalnosti. U tom smislu bivši centri općina odnosno središta upravnih gradova zadržat će ulogu centara polarizacije na lokalnoj razini, ali sa slabije izraženom polarizacijom budući da se sistem ekonomskog odlučivanja više ne provodi u organima vlasti u centrima političko-teritorijalnih jedinica.

Novom su Strategijom prostornog uređenja Republike Hrvatske županije prihvaćene kao osnovne planske jedinice. Na taj će način, u stvari, županije preuzeti obavljanje poslova usklađivanja i unapređivanja ekonomskog i socijalnog razvoja na svom području. Upravo u tom smislu može se očekivati da će razvojem infrastrukture županije posredno utjecati na smještaj određenih proizvodnih ali i uslužnih djelatnosti. Na taj će način, vjerojatno, novi poticaj razvoju dobiti poglavito centri županija koji se nisu od sada nametnuli kao regionalni centri.

Budući da je sada ključni čimbenik lokacije određenih djelatnosti tržište, može se očekivati usporavanje procesa koncentracije proizvodnih i uslužnih djelatnosti u bivšim općinskim centrima. S druge strane, gotovo svi općinski centri su dobili status grada kao političko-teritorijalne jedinice koje, prema zakonu, mogu preuzeti obavljanje određenih poslova državne uprave za okolne općine. Već se ovdje mogu uočiti određene prednosti koje će time dobiti (zadržati) gradovi. Također se može očekivati da će nova političko-teritorijalna organizacija poticajno djelovati na koncentraciju ekonomskih djelatnosti, poglavito u županijskim centrima što će najviše utjecati na razvoj županijskih centara slabijega funkcionalnog značenja.

ZAKLJUČAK

Provedena analiza utjecaja komunalnog sistema na lokaciju proizvodnih i uslužnih djelatnosti pokazala je da je taj oblik političko-teritorijalne organizacije, uz ostale čimbenike, u značajnoj mjeri pospješivao koncentraciju ekonomskih djelatnosti u centrima općina. Tako je u općinskim centrima koncentrirano 75,3% industrijskih poduzeća i 67,2% poduzeća tercijarnog sektora djelatnosti. Objašnjenje ovakve koncentracije valja potražiti u sklopu teorije polariziranog razvoja koja nejednaki prostorni razvoj tumači procesom kružne kumulativne kauzalnosti. Prema tome, komunalni je sistem poticajno djelovao na lokaciju pojedinih proizvodnih (poglavito industrijskih) i uslužnih djelatnosti što je multipliciralo razvoj drugih djelatnosti i dovelo do koncentracije stanovništva, kapitala, radnih mjesta, stanova u centrima općina (učinci polarizacije), uz znatno manje izražene efekte širenja (decentralizaciju funkcija, dnevnu migraciju, suburbanizaciju). Općinski centri, dakle, dobivaju značajnu polarizacijsku ulogu te postaju spontani centri polarizacije na razini općina. U tom su smislu centri općina na sebe preuzeli funkcije regulatora i stabilizatora prostornih procesa i postali ne samo objekt već i nositelj prostornog razvoja. Na taj je način dio ruralnog stanovništva, koji bi inače preselio u veće gradove, ostajao u centru lokalne jedinice. Prema tome, komunalni je sistem djelovao na koncentraciju ekonomskih djelatnosti u općinskim centrima što je pozitivno utjecalo na prostorne procese i strukture posebice na negativne prostorne procese odljeva i starenja stanovništva i razvoj manjih gradova kao svojevrsnih stabilizacijskih elemenata prostornog razvoja Hrvatske.

POZIVNE BILJEŠKE

- 1 Pod pojmom poduzeća podrazumijevaju se ne samo poduzeća po mjestu njihova sjedišta već i njihove ispostave (područni uredi, trgovine i sl.)
- 2 Vrijednost udjela u nekim je općinama veća od 100 što je rezultat toga što su za centre općina korišteni podaci o broju zaposlenih prema mjestu rada, dok podaci o aktivnom stanovništvu u industriji općina obuhvaćaju stanovništvo prema mjestu stanovanja (prebivališta). Do toga dolazi poglavito kod onih centara općina u koje dnevno migrira stanovništvo na rad i s teritorija okolnih općina.
- 3 U većini su centara upravnih gradova (uglavnom centri bivših općina) smještene upravne i sudske djelatnosti koje služe potrebama stanovništva okolnog prostora (bivših općina). Tako su, primjerice, općinski sud i organi uprave smješteni i dalje u bivšim centrima općina npr. Supetru, Omišu, D. Stubici, Zaboku i sl., a nadležni su za područja njihovih bivših općina.

LITERATURA

- Beluszky, P., Timar, J., 1992.: The Changing Political System and Urban Restructuring in Hungary, TEGS 83, No. 5, 380-389.
- Bourne, L. S., Sinclair, R., Dziewonski, K., ed., 1984.: Urbanization and Settlement Systems: International Perspectives, Oxford Univ. Press.
- Friedmann, J., 1978.: The Spatial Organization of Power in the Development of Urban Systems, u: Bourne, L. S., Simmons, J. W. ed., Oxford Univ. Press, 328-340.
- Harvey, D., 1969.: Explanation in Geography, Edward Arnold, London.
- Koulov, B., 1992.: Tendencias in the Administrative Territorial Development of Bulgaria (1878-1990), TEGS 83, No. 5, 390-401.

- Ledo, A. P., 1986.: Modification of the urban system in peripheral country in the postindustrial transition: the Spanish case, u: Borchert, J. G., Bourne, L. S., Sinclair, R. (ed.): Urban system in transition, *Nederlandse Geografische Studies*, 16, 113-125.
- Malić, A., Stiperski, Z., 1993.: Političko-teritorijalni ustroj i centralitet naselja Republike Hrvatske, *Acta Geographica Croatica*, Vol. 28, Zagreb, 67-83.
- Novosel-Žic, P., 1987.: Otok Krk od trajekta do mosta, socijalno-geografska transformacija, *Krčki zbornik i SGDH*, Krk-Zagreb.
- Sanchez, J. G., 1997.: Competitive political and administrative systems, u: Butler, C. J., Shachov, A., van Weesep, J.: *European Cities in Competition* Avebury, Aldershot, 446-467.
- Sić, M., 1976.: Glavne etape i regionalna obilježja demografskog razvoja gradskih naselja u SR Hrvatskoj tokom zadnjih stotinu godina (1880-1971.), u *Centralna naselja i gradovi Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb, 57-76.
- Tomac, Z., 1990.: Novi komunalni sistem, RANS "M. Pijade" i NRO "Porodica i domaćinstvo", Zagreb.
- Van der Haegen, H. (ed.), 1982.: *West European Settlement System*, *Acta Geographica Lovanniensia*, vol. 22, Leuven.
- Vresk, M., 1988.: Urban system and Political-territorial Organization of Yugoslavia, *Geographica Iugoslavica IX*, Ljubljana, 25-33.
- Vresk, M., 1992.: Urbanizacija Hrvatske 1981-1991., *Geografski glasnik* 54, Zagreb, 99-116.

SUMMARY

Influence of the political-territorial organisation of the Croatia on the location of service and industrial activities

by

Aleksandar Toskić

During the sixties a characteristic political-territorial organisation based on commune as a general political and economic unit was established in Croatia. Such a stable political-territorial organisation, known as communal system, hadn't been changed a bit for almost thirty years. That system was one of the main factors that significantly influenced spatial processes and structures with characteristic geographical consequences.

The location of economic activities and their spatial organisation was also influenced by communal system.

The former communal system was based on relatively big communes with high degree of political and economic autonomy. In the period of socialism and public property each commune made its own, closed economy. Communes were the owners of all economic potentials on their territory, they even had their own "communal companies", so some kind of economy without significant market competition was established there. The result was that the territory of Croatia was divided into about a hundred closed markets, which were organised as "states within the state" with high level of centralism. So, each political-territorial unit had its own centre with a privileged position in economic sense. Those centres had a greater dynamic of economic development than the other parts of the commune.

It was established that 68,3% of active population was employed in service activities in the commune centres. There was also an obvious concentration of the service firms in the commune centres (67,2%). Concentration of the active population (71,7%) and firms in the industry of commune centres (75,3%) was even greater.

The communal system influenced the location of the economic activities in three aspects: directly (institutionalisation of local administration), indirectly (through chain connections of the economic activities and process of cumulative causality) and through the system of decision making.

It is especially important to emphasise the meaning of the decisionmaking system as a very important factor, which influenced development of the commune centres. A strong connection between political and economic decision-making systems was a specific characteristic of the communal system

with a crucial role of the executive authorities in it (communal executive councils). So, a few people made decisions about the location of the industry and service activities in the commune centres. The main consequence of this decision-making system was concentration of economic activities in the commune centres, which had a privileged position. This process of concentration of the industry and service activities positively affected the spatial processes and structures, especially slowing down the process of migration outside the borders of local community. In that way the communal system stimulated the development of the small cities as regulators and stabilisers of the spatial development.

Primljeno (Received): 15-1-1999

Prihvaćeno (Accepted): 22-2-1999.

Dražen Živić

U ovom je članku analiziran razvoj etničke strukture istočne Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća (1948-1991). Razmatrano su promjene broja i udjela pojedinih naroda te njihov prostorni raspored na ovom području. Na temelju Čuina političkog utjecaj velikosrpske agresije (1991-1997.) na etnodemografski razvoj istočnokrpačkog prostora.

U ovom članku istražuje Hrvatske, etnička struktura, Hrvati, Srbi, ostali, veći i manji narodi, programo stanovništva

Development of the Ethnic Structure of Eastern Croatia in the Second Half of the 20th Century

This paper provides an analysis of the development of the population ethnic structure of eastern Croatia in the second half of the 20th century (1948-1991). The changes of the number and share of particular nations and ethnic groups and their spatial distribution with regard to settlements have been considered here. At the end of the paper the author presents the influence of the Great-Serbian aggression (1991-1997) on the ethnodemographic development of Eastern Croatia.

U ovom je članku istražuje Hrvatske, etnička struktura, Hrvati, Srbi, ostali, veći i manji narodi, programo stanovništva

UVOD

U ovom članku je prostor raznolik kretanja stanovništva. Demografska je disciplina posebno izravno bila utjecana prirodnom prednošću kraja za naseljavanje, a posebno u vrijeme povijesnim, političkim, vojnim, vjerskim, kulturnim i gospodarskim promjenama iznakačkama ovoga i šireg prostora. Povoljan geografski položaj istočnokrpačkog, srednjopodunavskog i panonskog prostora Europe, iznimno povoljno određena gladnom zemljom i kvalitetnom drvetom bogatim resursima, istaknut prometno-geografski položaj (pružanje važnih transportno-prometnih - riječnih, cestovnih i željezničkih - koridora), te posebno osetljiv položaj u pogledu na kontaktu srednjoeuropske i balkanske civilizacije, ali i karavanskih putova, od davnine su prožimali, usmjeravali i politički popunjavali ovaj prostor. Povijesno-politička zbivanja su tijekom prošlosti na prostoru